

TEST- ÉS ÉNTUDAT KÖLCSONÖSSÉGE A VERSENYSPORTBAN

BODNÁR Ilona

Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar
H-1123 Budapest, Alkotás utca 44.; e-mail: bodnari@mail.hupe.hu

Abstract: One of the recurring events when conducting life-interviews with women trainers is their confrontation with the fact that their physique does not correspond to the body-frame considered to be ideal in their respective sports disciplines. Since they can only preserve their athletic identity with the help of their physique, the course of their careers depends on the solution they find to this problem. The study presents this decision-making situation using the systems theory of Luhmann: as the environmental interaction between a neurophysiological (the body), a psychical (the identity of women trainers) and a social (sports) system. It looks upon this situation as being a communication between female athletes and competitive sport as a social system, in which observation is accorded an outstanding role. Assuming the role of an observer, female athletes see the series of movements and solutions that their trainer does not recognize. Instead of physical perfection, they develop the individual perfection of movement execution.

Összefoglaló: Edzőnőkkel készült narratív életinterjúk egyik visszatérő eseménye, amikor szembesülnek azzal a ténnyel, hogy testük nem felel meg a sportágukban ideálisnak tekintett testalkatnak. Mivel sportolói identitásukat csak testük segítségével őrizhetik meg, ezért pályafutásuk folytatása függ attól, hogy ezt a problémát miként tudják megoldani. Ezt a döntési helyzetet Luhmann rendszerelméletét felhasználva mutatja be a tanulmány: egy neurofiziológiai (a test), egy pszichikai (az edzőnök identitása) és egy szociális (a sport) rendszernek a környezeti egymásra hatásaként. Úgy tekint erre a szituációra, mint a sportolónók és a versenysport mint szociális rendszer közötti kommunikációra, amiben kiemelt szerepet kap a megfigyelés. A sportolónók a megfigyelői szerepkörbe helyezkedve meglátják azokat a mozgássorokat, megoldásokat, amiket edzőjük nem fedez fel. A testi tökéletesség helyett a mozgás kivitelezésének egy individuális tökéletességét dolgozzák ki.

Keywords: sociology of sport, competitive sport, neurophysiological system, physiological system, identity, social system, Luhman

Kulcsszavak: sportszociológia, versenysport, testtudat, éntudat, szociális rendszer, Luhman

BEVEZETÉS

A test szociális története az a terület, ahol a sportszociológia alap kutatásokat végezhet. Ezt a felfogást képviseli Eichberg (1995) is, aki követendő példának a skandináv szociológia „harmadikutas” elképzelését állítja, amelyre a testközpontúság mellett a kapcsolatgazdagság a jellemző: tudományágak, egyes kutatási területek, kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerek között (Eichberg 1994). E felfogás helyességét Giulianotti (2005) tíz év távlatából erősíti meg. Könyvének testről szóló fejezetét a következőképpen zárja: a szélesebb szakmai figyelmet hiányolóknak a testet ajánlja kutatási témaként, de csak interdiszciplináris kitekintéssel, új és bátor kutatási módszerek alkalmazásával.

A magyar sportszociológiában sem a test mint téma, sem a kvalitatív kutatási módszerek nem nyertek még teret. Pedig a nemzetközi érdeklődés változásával egy időben hazánkban is született egy alkotás, amelyik fordulatot jelenthetett volna: Kósa Ferenc „Küldetés” című filmje¹. Ez a kultikus mű azonban inkább a sport világán kívül fejtette ki hatását. Balczó András monológja kitűnő példa arra, hogy a kvalitatív kutatási módszer, a narratív életútinterjú az identitásvizsgálat egyik eszköze: tükrözi azt a folyamatos párbeszédet, melyet az egyén önmagával és a környezetével folytat. Többek között ezért választottam én is ezt a módszert az edzőnők pályafutásának vizsgálatához, akikkel a hazai sportszakma és nőtörténetírás nem foglalkozott még. Az, amire a módszertani kézikönyvek (pl. Andrews és társai 2005) is felhívják a figyelmet, hogy a narratív interjúk különösen olyan esetekben hasznosak, amikor egy addig még nem kutatott identitást szeretnénk feltárni, esetemben is beigazolódott (Bodnár 2003, 2006). Ugyanakkor ez a tanulmány a példa arra, hogy olyan témák kerülhetnek az elbeszélés felszínére, amire a kutató előzetesen nem gondol. Az edzőnők esetében ilyen a testükhöz és az ideális sportolói testhez való viszonyuk, a kettő között zajló párbeszéd, a megfelelés kényszerítő ereje. Az élsportolóként szerzett élmények: testük tudatos kezeléséből fakadó tapasztalataik miként befolyásolják későbbi edzői felfogásukat.

Ennek a tanulmánynak a megírására azonban nemcsak saját kutatásaim ösztönöztek, hanem Hajdú Szabolcs „Fehér tenyér” című filmje is, ami egy tornászról szól.² A film egyik drámai jelenete, amikor a kamasz Dongó ruháival a kezében az öltöző ablakán kiugrik az öt üldöző edzője elől. A mester a következőt kiabálja utána: „Te már tornász vagy. Tudod mit jelent ez? Az izmaid megfogták a szaros kis csontjaidat! Megkeményedtek a rostok és visszafogták a növekedést. A miénk vagy, hozzánk tartozol,

- 1 Eichberg szerint a skandináv kritikai sportkutatás inspirátora két regény volt: Per Olov Enquistnek (1971) egy kalapácsvető versenyt leíró, és Hans-Jorgen Nielsennek (1979) egy labdarúgással kapcsolatos könyve. Az az írói technika, amivel bemutatták a sport társadalomtörténeti hátterét, a mélyben meghúzódó konfliktusokat, inspiráló példaként szolgált a sportszociológusok számára. Ilyen inspirációt adhatott volna a Balczó András sportpályafutását bemutató, 1976-ban készült magyar dokumentumfilm is.
- 2 A *Fehér tenyér* magyar nagyjátékfilm (2006) Dongó Miklós tornász pályafutását kíséri végig, aki az 1980-as években kisgyermekként Debrecenben tornázik egy drasztikus nevelési és sportmódszereket alkalmazó edző irányításával. A megalázó helyzet ellen fellázad, és egy cirkuszhoz szegődik légtornásznak, de az egyik ugrásnál lezuhan. Felnőttként Kanadába megy edzősködni, ahol nevelési módszerei miatt összeütközésbe kerül a szülőkkel. Ekkor kezd el foglalkozni egy makacs, de tehetséges kamasszal, akivel együtt indulnak a 2002-es debreceni tornász világbajnokságon. Lóugrásban tanítványa arany érmet nyer, míg Dongó Miklós harmadik lesz. A VB-t követően elszerződik a Cirque du Soleil-hez (www.fehertenyér.hu).

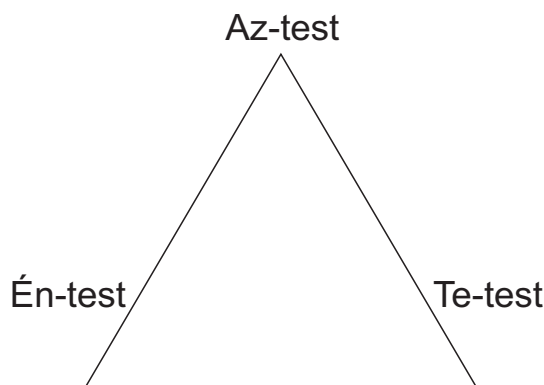
Szociológiai Szemle 2008/2.

tornászokhoz!” Az edző utolsó, megdönthetetlennek hitt érve a fellázadt tanítványnak a test alkalmassága, amit hosszú évek munkájával fejlesztettek ki, és igazi értéke – éppen nagyfokú specializálódása miatt – csak a tornában mutatkozhat meg. A film alkotói a testet helyezik az elbeszélés középpontjába: a tornász narratívája egy testtörténet, amit dokumentarista stílusban örökítettek meg.³ A közönség és a szakmai sikerek nemcsak Hajdú Szabolcs koncepcióját, témaválasztását igazolják. A Dongó élettörténete iránti érdeklődés megerősítést jelent azoknak a hazai (sport)szociológusoknak is, akik vallják, hogy a sportos test kiemelten fontos kutatási téma.

ELMÉLETI KERETEK

Az interjúszövegek összefüggéseinek felfejtéséhez az iránymutatást három publikációtól kaptam. Ezek az írások egymásba kapcsolódó fogaskerekekként működtek, és így hozták mozgásba az én gondolkodásomat és az edzőnők történeteit. Szellemi energiájukkal mindkettőnek lendületet adtak, de egyben össze is hangolták a két tudattartalmat. Elsőként a már idézett Henning Eichberget kell említenem. Foucault (1990) fegyelmezésen alapuló szemléletével szemben egy differenciáltabb testkezelésre, osztályozásra hívja fel a figyelmet. Úgy véli, hogy a fegyelmezett test – az áramvonalasan kialakított (*streamlined*) és az egészséges – mellett korunkban is jelen van a Bahtyin (1982) által leírt groteszk test. A társadalomban párhuzamosan jelen lévő testkultúrák vizsgálatához Buber (1991) *dialógikus filozófiájára* támaszkodik. Az emberi létezés három dimenzióját jelképező buberi háromszöget alkalmazza: a testtudatosság háromszögének csúcsait az Én-test, a Te-test és az Az-test képezik (1. ábra).

1. ábra A testtudatosság dialógikus háromszöge
Forrás: Eichberg 1994: 110.

3 A film sportábrázolásának elemzését lásd Bodnár Ilona (2007).

Az Én-test vizsgálatát – szubjektivitását figyelembe véve – Eichberg introspektív módon tartja lehetségesnek: önéletrajzok, memoárok elemzésével, kvalitatív módszerekkel. Az objektív Az-test az empiria terepe: a tudomány által mérhető, közvetlenül megfigyelhető, kvantitatív adatok közölhetők róla. Az interjúszövegekben az Én-testet az edzőnők önmagukról kialakított testképe, míg az Az-testet a sportágukban ideálisnak tekintett testről alkotott nézetek képviselik. Belső képüket ezzel, a környezetük által objektívnek tekintett leírással vetik össze. A triád harmadik elemét már nem Eichberg által kialakított Te-test képezi, hanem egy személy, az edző. Az interjúk szövegéből adódó változtatással vált hármójuk viszonyrendszere elemezhetővé a *strukturális kiegyensúlyozottság elméletével* (Szántó 2006). Ez a Heider által kidolgozott szociálpszichológiai elmélet két társadalmi szereplő és egy személytelen entitás között fennálló relációkat vizsgálja, melyek pozitívak és negatívak lehetnek. Egy triád akkor kiegyensúlyozatlan, instabil, ha a negatív kapcsolatok száma páratlan. Az edzőnők elbeszélésében egy kiegyensúlyozatlan kapcsolatrendszer mutatkozik: sportolói pályafutásuk előrehaladtával azzal kell szembesülniük, hogy a sportágukban elfogadott testképből adódó elvárásoknak már nem tudnak megfelelni. Az addig pozitív kapcsolat negatívvá válik. Ez azért billenti ki a stabilitást, mert a szakmát, a sportkultúrát képviselő edző ugyanakkor elkötelezett marad: számára az eredményesség, a sikeresség záloga az ideális test.

Az edzőnők kiegyensúlyozó megoldásainak vizsgálatakor kiderült, hogy az okok, a magyarázatok túlmutatnak ezen a hármass kapcsolódáson: szükséges az elemzésbe bevonni a versenysportot, mint rendszert. Luhmannnak a *szociális rendszerek működéséről* kialakított elmélete volt az a keret, amibe végül belefoglaltam ezt az egyensúlyproblémát (Luhmann 1995, 2006). Ehhez a választáshoz Jan Ove Tangen (2004) cikke döntő lökést adott: a szabadidős sportolást, a rekreációt egy sajátos szociális rendszernek tekinti, ahol az egyén és az egyes sportágak, felszerelések és helyszínek között zajlik a kommunikáció. Ennek a párbeszédnek a legfontosabb komponense az előírt mozgásformák *elvárásai*, melyek kényszerítő hatással rendelkeznek. Amikor a sportolás vagy nemsportolás mellett döntünk, akkor tulajdonképpen arról határozzunk, hogy eleget teszünk-e az elvárások kihívásainak vagy sem. Ugyanis az általunk érzékelt elvárások határozzák meg az adott szituáció értelmezését, és az abból adódó cselekvést is. Az edzőnőknek arról kell dönteniük, hogy jogosnak tartják-e az ideális test elvárásait, s ha igen, akkor a döntés hatására kialakul bennük az elvárás elvárása, és már ennek, vagyis önmaguknak akarnak majd megfelelni. Reflektálásukkal folytatják a rendszer és a köztük zajló kommunikációt, vagyis továbbra is a sportban maradnak. Ott, ahol a szervezett keretek között folytatott versengés célja – a rendszer azon funkciója, melynek alapján a társadalomban elkülönül – a *győzelem*, a résztvevők megmértetése után a nyertes megállapítása. Az elsőség elérése a test teljesítőképességétől függ, de a mozgás – a sportág szabályai által előírt – megfelelő formában való kivitelezése is alapkövetelmény. Aki nem sajátítja el, vagy nem tartja be az adott sportágban megengedettnek tekintett mozgásformákat, az nem vallhatja magát sportolónak, nem vehet részt a versenyben. Ezért azok, akiknél a személyiség központi részét képezi a versenyzővé válás, sok mindent megtesznek a testükért és a testükkel, mert önérvénytésük legfontosabb eszköze. Sportolói identitásukat csak testük segítségével alakíthatják ki, őrizhetik meg. Rendszerszinten megfogalmazva: egy neurofiziológiai (a

test), egy pszichikai (az edzőnők identitása) és egy szociális (a sport) rendszernek a környezeti egymásra hatásáról lesz szó.

TEST – TUDAT – IDENTITÁS

Az elméleti keretek megadása mellett néhány fogalom meghatározása is szükséges, mert a szakirodalomban sem mindig egyértelmű e három egymásra épülő kifejezés – a testséma, a testkép és a testtudat – közötti különbségtétel. Kudar Katalin felfogását fogom követni, mert ő nemcsak hogy sportolókon végzett testképvizsgálatokat, de munkáiban végigköveti a fogalmak értelmezésének történetét is, és így alakítja ki meghatározásait (Kudar 1994). A *testséma* a központi idegrendszerben a saját testről, annak méreteiről, határaitól, arányairól kialakult séma, amely a térbeli tájékozódásban és a mozgások szerveződésében egyaránt elsődleges jelentőségű. Neurofiziológiai organizáció, amely nem tartalmaz tudatos, kognitív elemeket. Tulajdonképpen a testséma tükröződik a sporttudomány által meghatározott objektív sportolói Az-testben, mert mérhető, számokra lefordítható. Amikor ehhez a biológiai érzékeléshez kognitív elemek is járulnak, vagyis szociális konstrukcióvá válik, akkor már *testképről* beszélünk: a testünkről szerzett komplex élmény, mely tartalmazza a testsémával kapcsolatos információkat és pszichoszociális tényezőket is. Az egyénnek a testével kapcsolatos pozitív és negatív tapasztalatai, attitűdje és a környezet normái egyaránt hatnak erre a mentális reprezentációra. Ez az a szint, ahol megjelenik a kölcsönösség, az egymásra hatás: dialógus test és tudat, az egyén és környezete, illetve az egyes tudományterületek (pl. pszichológia, filozófia és szociológia) között. A pszichológia is a fogalom szociabilitását hangsúlyozza, azt hogy saját testképünk kialakítása és fenntartása nem lehetséges a környezet visszajelzése nélkül (Schilder 1978). A társas hatásnak azonban nemcsak a visszatükröző szerepe a fontos, hanem mintaként is funkcionál: jelentős befolyásoló erővel bírnak azok a megoldási módok, ahogy a körülöttünk levők használják a testüket. A testkép szintjén jelennek meg az elvárások, a megfelelés kényszere, a test alakíthatóságának vágya, mert magunkra egy külső szemlélőként tekintünk. Bourdieu (1978) ezt *társadalmi tekintetnek* hívja, aminek az ereje, hatékonysága attól függ, hogy akire irányul, az mennyire van tisztában a kíváncsnak tartott test kategóriáival; mennyire képezi a (szub)kultúra az életének részét; mennyire köteleződésként el irányába. Ennek mértéke határozza meg, hogy az adott környezet által legitimnek, mintaszerűnek tekintett (testi) magaviseletet mennyire tartja követendőnek és kötelezőnek valaki.

Az anyagi és a szellemi szféra teljes összekapcsolódása a *testtudat* szintjén figyelhető meg: a testélmények konceptualizálása, mely a saját testünkről szerzett tudatosult tapasztalatokon, a különböző eredetű információk értékelésén alapszik. A testtudatnak az éntudatra gyakorolt hatása, a testi tapasztalások fontossága kap hangsúlyt abban a kifejezésben, amit a kilencvenes évek végétől a szakirodalomban gyakran a test helyett használnak: *testesülés* (embodiment).⁴

4 Test és tudat összekötőelemének, a mozgásnak a szerepét hangsúlyozza Tangen (2004), amikor bevezeti a megtestesült tudás (*embodied knowledge*) fogalmát, ami a tudás testi aspektusára utal. A testben legtöbbször nem tudatosan felhalmozott ismeretről van szó, ami a környezet által megkövetelt mozgás kivitelezésére vonatkozik. Ez cselekvési, mozgási képesség, amit a tudat a feladat teljesítésekor mintegy öntudatlan eszközként alkalmaz, amit a hétköznapiakban gyakorlati érzékként aposztrofálunk.

A (meg)testesülésnek ez a felfogása azt mutatja, hogy a testi tapasztalatok jelentősége felértékelődött az egyén, a közösség és a kultúra szempontjából. Az így szerzett tudás az *identitás* kialakításában, fenntartásában meghatározó szerepet játszik, mert az éntudat már nemcsak a mentális állapotunkról való ismereteink összességét, hanem a fizikai állapotunk érzben tartását is jelenti. Giddens (1991) szerint a test nemcsak identitásunk kifejezése, hanem alakításának eszköze is. Az általa identitásprojektnek nevezett folyamatban azok az átalakulások, változások, amelyek a testen, testben mennek végbe, az identitásban is módosulást eredményeznek. Nem hierarchikus, hanem dialógikus viszony van a két entitás között.

E rövid áttekintésben többek között azt szerettem volna megmutatni, hogy más kutatók hogyan látják azt, amit Luhmann (1995) úgy ír le, hogy az értelmi rendszerek – a pszichikai és a szociális – egymásnak mindenkor szükséges környezetei, együttes fejlődés útján jönnek létre. Ugyanilyen környezeti szükségszerűség és egymásra hatás áll fenn a testnek, mint organikus rendszernek és az identitásnak, mint pszichikai rendszernek a viszonyában is. Ezeket az egymásra ható viszonyokat sokkal könnyebb elemezni olyan területen, ahol a testnek nyilvánvalóan kiemelkedő szerepe van. Ezek egyike a sport.

AZ IDEÁLIS TEST A SPORTBAN

A testképet mint szociális konstrukciót a csoportok a tagság egyik kritériumaként használják: a legitimnek tartott külalak a határok meghúzását, a megkülönböztetést teszi lehetővé. A vágyott elfogadás érdekében az egyén nem tesz mást, mint összehasonlítja a saját testképét a közösség által ideálisnak tartottal, és ha különbséget talál, akkor azt megpróbálja felszámolni (Kende 2002). Az egyes sportágak testképének kezdeti konstrukciója az edző tapasztalatain nyugszik. Saját sportolói múltjából és az általa edzett sportolókból gyűrja össze az ideált, aminek fontos eleme a „jó mozgás”. Mivel egyéni élményeken, a „jó szemén” – a tekintet ereje – alapul, ezért nagyfokú szubjektívizmus is van benne. A versenysport térnyerésével a sportági Az-test fokozatosan objektívalódik, ami összefügg egyrészt az edzésmódszerek egységesülésével, másrészt az egyes tudományágak bekapcsolódásával. Az objektív kutatások „lefordítják” a számok, a mérhetőség, az összehasonlíthatóság nyelvére az Az-test képét. Az ideális test a kiválasztás tudományos mérőeszközzé válik, illetve a felkészülés kiszámíthatóbbá tételében, a rizikófaktorok csökkentésében van szerepe.

A hazai tehetségkutatások arra az eredményre jutottak, hogy a sportban az öröklött tulajdonságok és a környezeti hatások aránya 70%:30% (Harsányi 2000). Az öröklött adottságok két csoportba sorolhatók: a *testalkat és a motorikus képességek*, ezek mérhető adatai képezik az ún. kiválasztási mutatókat.⁵ Személytelenül, tárgyként, illetve a maximális eredmény eléréséhez szükséges eszközként tekintenek a sportolóra

5 Idővel pszichológiai és szociális elemek is bekerültek a megfelelő utánpótlás biztosításának szelektálási rendszerébe, de csak olyanok, amelyek standardizált, kérdőíves módszerekkel vizsgálhatók. Így nem mondhatjuk, hogy az egyéniséget jobban figyelembe venné, irányába engedékenyebbé válna az egyre sűrűbb szövésű tudományos háló. Az egyediség bizonyos fokú figyelembe vételére magának a rendszernek van szüksége: működésének tapasztalatait használja fel a válogatási módszerek bővítésekor, mert többek között ezzel biztosítja fennmaradását, továbbélését.

(Eichberg 1995). Megpróbálnak eltekinteni az Az-test és az Én-test közötti különbségtől. Az Az-test nem önálló, organikus rendszer, hanem a sportnak, mint szociális rendszernek az értelmi konstrukciója, annak része. Úgy tekinthetünk rá, mint a rendszer *autopoiesisének*, önfejlesztésének az eredményére: a sporttudomány elméleti konstrukciója, értelmi nyeresége. Az Én-test ellenben egy élő neurofiziológiai rendszer, ami egy pszichikai rendszernek, egy identitásnak a „környezete”. Ehhez a létező testhez mindig tartozik egy önálló tudat, egy személyiség.

Az Az-test, vagyis a rendszer fegyelmező ereje a versenyrendszerben felfelé haladva egyre nyilvánvalóbb. A gyermekek személyiségfejlesztésében fontos szerepet játszó öröm mellé, melyet egy mozgás elsajátítása és kivitelezése okoz, a versenyzéssel, a másokkal történő összehasonlítással belép a teljesítményelv. A hatékonyság szempontjának beemeléseével az Én-testről a hangsúly átcuszik az Az-testre. Nem áttevődik, hanem átcuszik: ez egy folyamat, amiben nehéz kitüntetett pontokat találni, mert ez egyéneként és sportáganként is változó. Ebben az új viszonyrendszerben a sportoló kettős függőségi helyzetben van: az eredményesség elérése érdekében alá kell rendelnie magát, Én-testét egyrészt az edző módszereinek, másrészt az Az-test előírásainak. Az edzői tapasztalat és a tudomány tekintélye azonban nemcsak izomtömeget, alakot formál, hanem épp a test-tudat dialógikus viszonyából adódóan személyiséget is. Amíg az Az-test előírásai és elvárásai a szabályokban és a szakirodalomban lefektettek, így nyilvánvalóak, addig a személyiség felé *beágyazott elvárások* (embedded expectations) irányulnak, melyek hallgatólagosak, nem nyíltan kifejezettek. Beleértendők a nyilvánvaló elvárásokba, azoknak járulékos részei, de legalább olyan fontosak a viselkedés szabályozásában (Tangen 2004). A sportlobby évtizedekig érvényesíteni tudta azt az érdekét, hogy a pszichikai ráhatásoknak csak a pozitív oldalával foglalkozzanak az újságírók és a kutatók. Az 1970-es években jelennek meg az első olyan írások, amelyek a fizikai mellett a sportolók lelki veszélyeztetettségére is felhívják a figyelmet: nevezetesen a rendszernek az egyéniséget homogenizáló törekvéseire (Shogan 1999).⁶ A rendszer megkomponálja az ideális Az-test ideális személyiségét is.

AZ AZ-TEST ELVÁRÁSAINAK KOMMUNIKÁLÁSA⁷

A beszélgetést nyitó felszólításomra, hogy „Kérem, mesélje el nekem az életének azokat az eseményeit, élményeit, melyek mint edzőnőnek fontosak!” – interjúalanyaim mindegyike megemlítette sportolói pályafutását. Életüknek ebből a szakaszából két momentumot emeltek ki: a sportágválasztást, a sportolás elkezdését és negatív élményeiket, küzdelmeiket. Az edzői szerepmodellnek – mivel gyakorlati tapasztalatokra építő szakma – alapvető kritériuma a sportolói múlt, annak hossza és minősége. A

6 A sport elidegenítő hatására a művészek ismét hamarabb hívják fel a figyelmet. Példaként két angol filmet említek: *A hosszútávfutó magányossága* (Tony Richardson 1962) és az *Egy ember ára* (Lindsay Anderson 1963).

7 A tanulmány további részében az interjúk szövegének elemzéséhez Luhmann (1995, 2006) rendszerelméletét használom. (Nem ismertetem magát az elméletet, hisz annak alkalmazása a célom.) Mivel a magyarázatokat folyamatosan a fent megadott könyvekre építem, ezért a későbbiekben már nem hivatkozom rájuk.

sportolás elkezdése, a belépés pillanata azért fontos, mert az eltelt idő alatt felhalmozott tudás igazolást jelent: azt jelentett az edzői pályakezdésnél és az élettörténet elbeszélésének pillanatában is. A kezdetek részletes elmesélése tehát ezzel magyarázható. Mindegyikük jó, sőt többségük kiváló sportoló volt, de eredményeik a pályakezdésnél voltak fontosak, amikor lehetőséget kaptak a foglalkozás elkezdésére (Bodnár 2006). A szakma gyakorlása során versenyzői sikereik egyre inkább „valamikorikká” válnak, és a tapasztalások, a sportolói múlt mindennapjaiból hasznosítható elemek kerülnek előtérbe, így már döntően ezek szerepelnek a jelen narratívájában.

Ezek közé tartoznak az élsportolói életszakasz küzdés-történetei, melyek a test köré szerveződnek.

„Nagyon jó érzékem volt, úgy alkatra kicsi vagyok, de a labdaérzésem az olyan volt, hogy mindig ott voltam, ahol a labda volt. De nekem ezért mindig meg kellett gürizni, azért, mert ekkora voltam.”

„A kapusok mindig jobban gondolkodnak, jobban gondolkodnak, rafkósabbak. Ugye, én nem vagyok egy 2 méter magas, jó 56 kg voltam akkor, rendkívül laza, ruganyos, tehát minden képességem megvolt, de azért egy 5 centi még hiányzott belőlem. Tehát azt nekem ésszel mindig ki kellett gondolkodni, ahogy ráadásul tehát mindig tudatos kapus voltam. Biztos vagyok benne, hogy ezáltal én sokkal többet gondolkodtam a kézilabdában.”

„...de nem nőtem igazán magasra. A sokféle sportnak köszönhetem, hogy versenyző koromban fáradhatatlan munkabírással és fejlett izomzattal rendelkeztem.”

Én nagyon jól eveztem, csak nagyon vékony kislány, vékony kislány voltam, hogy még plusz injekciókat adtak. [...] akartam, na most ez az, ez az akaraterő, amit az ember, mint edző keres a versenyzőiben.”

„A legérzékenyebb pontomon érintett. Évek óta bosszankodtunk K. K.-val, hogy mi vagyunk a legkisebbek.”

Ezek a küzdelmek nem mások, mint az interjúalanyok és a sport mint szociális rendszer közötti kommunikáció. Ennek a tárgya az Én-testnek az Az-testtől való negatív eltérése, az ideális alkat elvárásainak nemteljesítése. A figyelmeztetés a különbségre, egy, a szakértői szemnek első pillantásra érzékelhető eltérésre. Az objektív nézetek szerint az Az-test egy gépként működik, és ha megfelelő (edzés)módszert alkalmaznak, akkor hatékonysága fokozható. Az edzéseknek az a célja, hogy a szervezetet úgy fejlessze, hogy maximális teljesítményre legyen képes. A kiválasztás elsődleges kritériumai a testméretek, az antropometriai jellemzők. Ezek egyáltalán nem, vagy – mint az egyik interjúalany alkata is – csak igen korlátozott mértékben fejleszthetők, mert az organikus rendszerek környezetre való nyitottsága korlátozott. A sportrendszer azt kommunikálja, ami működésére, fennmaradására nézve a legnagyobb rizikófaktorot jelenti: az ideálistól eltérő testmagassággal, testméretekkel a várható teljesítmény, a győzelem esélye csökken. A versenysport lényegi elemének az elérése kerülhet veszélybe, ezért alkatuk nem megfelelése miatt a sportolónőket *paradoxsá* nyilvánítják: ki akarják zárni őket a rendszer műveleteiben való részvételből, a magasabb szintű versenyzésből, a továbbhaladásból.

Szociológiai Szemle 2008/2.

Ki közli mindezt velük? Nem véletlen, hogy a szövegek nem említenek személyt. Az ideális alkatról való tudás az adott sportág kultúrájának alapját képezi, cirkulál a rendszerben. Egyrészt a rendszer mintegy elvárja annak ismeretét: az elköteleződés feltételeként állítja az egyénnel szemben, és az erre való válasznak, az elvárás igenlésének tartja annak meglétét. Másrészt a cirkulálás azt is jelenti, hogy az információ és a közlés folyamatosan jelen van, de egységük csak akkor valósul meg, ha a sportoló megérti őket. Esetünkben ez a pillanat akkor következik be, amikor a sportolónők versenyzői pályafutásának a jövője kérdőjeleződik meg: az előbbiből, a múltból nem következik az utóbbi, a jövő. Az elvárás megértése eseményé válik és megkülönböztetést hoz létre az időben, kiemeli a jelent.

Az edzőnők legkorábban kamaszkorukban szembesültek ezzel a problémával.⁸ (A sportágakban a kiválasztás nem esett olyan korai évekre, mint napjainkban.) Tizenévesekről van szó, akik sportmúlittal rendelkeznek, ami ekkorra már érzelmi elköteleződést és célokat eredményez. Az életcélok nem mások, mint önmagunkkal szemben támasztott elvárások, így azoknak is van iránya és erőssége, csakúgy mint a feljük irányuló Az-test elvárásoknak. A reagálásukat befolyásolja, hogy céljaik között milyen erősséggel van jelen az egyes versenyek megnyerése, identitásuknak központi eleme-e a sportolói léttel való azonosulás. A küzdés azt mutatja, hogy ezeket a döntéseket már meghozták, és a különbözőség jelzése épp ezekre az elképzelésekre jelent veszélyt. Hozzáteve még azt is, hogy a kamaszok nagyon érzékenyek a személyüket éró kritikára, mert ezt a teljes elutasítás jeleként értelmezik. Ugyanakkor a személyiségük viszonylagos fejlettségének köszönhetően képesek az önálló válasz kidolgozására. A gyermeki függőséget elhagyva minél több helyzetben szeretnék megmutatni a felnőtteknek, hogy ők önállóan mire képesek.

LÁTOM AZT, AMIT AZ EDZŐM NEM LÁT⁹

A jövőjükrol alkotott elképzeléseiket veszélyeztető elvárásokra kétféle választ adhattak a sportolónők: elfogadják, és ezzel jelzik, hogy jogosnak tartják vagy elutasítják. Ez a döntés a kommunikáció fenntartásának vagy lezárásának szándékát mutatja, ami egyet jelent azzal, hogy a rendszer részeként akarnak tovább működni, vagy kilépnek. Ők a válaszadás mellett döntenek, *reflektív elvárásokat* alakítanak ki magukkal szemben. Így a külső kényszerítő erő belsővé válik, és saját jelentéstartalmakat kapcsolnak hozzá. Ez a reagálás egyben az identitásuk egységessége érdekében tett lépés is.

Mire támaszkodhatnak a megoldáskeresésben? Saját múltjukra, tapasztalataikra. A kamaszkor elérése azért is lényeges, mert a sportolói múltjuknak köszönhetően a tapasztalataik előhívhatóságának mértéke nagy, cselekvési repertoárjuk viszonylag gazdag. A rendszer, az Az-test igényeit figyelembe véve mozgásrepertoárjukat, mozgáskultúrájukat mutatják fel, azt az örökletes tényezőt, melyet a kiválasztási metó-

⁸ A rendszer működésében korábban is voltak olyan ellenőrzési pontok, amikor egy-egy megkülönböztetett képesség alapján történt meg a kiválasztás, de ezeknek a sportolónők megfeleltek, így élettörténetükben nem jelentkeznek fordulópontként.

⁹ Utalás Luhmann (1999): *Látom azt, amit te nem látsz* című írására.

dus a második legfontosabbnak tart. Abból a képességükből merítenek, ami eddig is segítette őket, amit a rendszer idáig elismert. Épp a pozitív visszajelzések alakították ki azt az érzelmi kötődést, ami mozgósítja a tartalékokat, ami arra ösztönzi őket, hogy megmutassák: a versenyrendszer következő szintjéhez is elegendő a testük.

„Gyakorlatilag ezek az alapképességek a gyorsaság, ruganyosság, hajlékonyság, állóképesség, ezt az atlétikából vittem magammal, de az atlétikából, mostani fejemmel tudva, sosem lettem volna élversenyző, soha az életben, tehát, annyira, annyi ilyen tulajdonsággal nem rendelkezttem, ami a világszínvonalhoz kellett volna.”

„Három sportágnak az alapelemeit összekeverve kezdtem edzősködni, mert atlétizáltam és nagyon keményen, sokat szenvedtek, sokat atlétizáltattam őket. Akkor ugye kosárlabdában is a helyezkedés, ezeket onnan tanultam, a technikának a fontosságát a teniszből vettem át.”

Ebben az új helyzetben az interjúalanyok legfontosabb tevékenysége a *megfigyelés*, annak elsődleges és másodlagos formájában egyaránt. Első lépésük az önfigyelés, melyen belül két megkülönböztetés-sorozatot tudunk elkülöníteni. Az első már említettem: mozgásrepertoárjukból azonosítják, megjelölik azokat a formákat, kivitelezési módokat, melyeket esetleg más sportágakból hoztak, de épp a mozgásnak a médiumszerepéből adódóan, itt is tudnak használni. Azt is mondhatjuk, hogy a rendszertől átvett támpontok alapján megkülönböztetik a majdan hasznosítható elemeket: a jövő perspektívájából a jelenben a múltbeli tapasztalatokból választanak. Az önfigyelés másik cselekvéssorozata a testükre irányul, ami másfajta nehézségekkel jár. Az edzések funkciója, hogy a sportoló egy sportág mozgásformáit tökéletesen sajátítsa el, és a versenyen hibátlanul reprodukálja azt, vagyis a végrehajtáshoz szükséges értelemkontextusok kondenzálása és konfirmálása, előhívhatóságuk megkönnyítése a cél. Ennek a folyamatnak kulcskérdése például a fájdalom leküzdése, elviselése, határainak kitolása. Bizonyos szempontból a sportolónak meg kell tanulnia nem reflektálnia a teste jelzéseire. Tudata észlelési tevékenységének a korlátozását kell megtennie, amely szűkítést az edző-sportoló közötti kommunikáció is elvárja. Az edző szóbeli közlésének a megértését a sportoló az adott mozgás végrehajtásával jelzi. Érzékelése a reprodukálásra irányul, mert az esetleges változtatás, módosítás igénye ismét az edzőtől indul ki. Az interjúalanyoknak tulajdonképpen a rendszer működési szabályaival ellentétben, de a rendszer elvárásaira reflektálva kell saját testüket megfigyelniük.

A sportolónak a rendszerben elfoglalt helye szerint a *másodlagos megfigyelői* szerep is szokatlan válasznak tekinthető, de ez mégsem tiltott tevékenység. A rendszernek azt a működési jellegzetességét használják ki, hogy lemond az egyoldalú ellenőrzés lehetőségéről, feltételezi az *ellenirányú ellenőrzést* is: a megfigyelő megfigyelését. A sportban a hatékony működés érdekében az edző a megfigyelői szerepkör: azzal, hogy felelős a sportág szabályozott mozgásformáinak elsajátításáért, a teljesítményt fokozó edzésmódszerek alkalmazásáért, azzal együtt ellenőrző szerepe is van. Nemcsak a pályán lát, ahogy azt a játékosokra szoktuk mondani, hanem az edzőteremben is. Az interjúalanyok sportolóként nem tesznek mást, mint megpróbálják észrevenni, meglátni azt, amit edzőik nem képesek. Ehhez nem lépnek ki a rendszerből, hanem belülről próbálnak meg olyan perspektívát keresni, ahonnan az edzőik vakfoltjába került

dolgokat vehetik észre. Az interjúalanyok megfigyelik, hogy edzőik mit nem figyelnek meg, mit zárnak ki észlelési körükből. Az edzőik által kizárt, de még a rendszerhez tartozó jelöletlen, addig nem hasznosított területre koncentrálnak.

„Egy edző, hogy lesz edző, az abból is kiderül, hogy mennyire lát meg bizonyos dolgokat, a versenyző társaitól, vagy mennyire tudja leszűrni azt, hogy ő maga tulajdonképpen jól csinálja-e vagy nem jól csinálja, vagy a másikon keresztül mennyi hibát tud felfedezni és tudja-e korrigálni azokat a hibákat, amik magánál is előfordulnak.”

„Az edzések közben részben új korlát és gerenda gyakorlatelemeket találtam ki, vagy másként állítottam össze azokat. Az új talajgyakorlatomat zenére állítottam össze, táncosabb stílusban, bár akkor még zene nélkül tornáztunk talajon.”

“Mester – mondtam egyszer indulás előtt –, megpróbálok hosszanként egy tempót megspórolni, akkor kettőszázötvennel kevesebbyszer kell a karjaimat kiemelnem. Azt csinál, amit akar! – válaszolta. Ez is sikerült. Néhány hónap múlva, hogy változatossá tegyem, minden ötödik hosszú erősen úsztam. Ezzel százanként 5 másodpercet javítottam és majdnem öt perccel előbb lettem kész. Fogalmam sem volt róla, hogy ezt akkortájt egy külföldi atlétaedző 'fartlek'-edzésnek nevezte, és sikeresen alkalmazta növendékeinél. Még ma is bevált módszere az úszók edzésének”.

Mindkét megfigyelési típusnál a mozgásrepertoár, a kivitelezés szempontjainak a redukciója lesz a végeredmény: egy elemet kiemelnek, arra irányítják figyelmüket. Ennek a momentumnak a kapcsolódási hálóját tekintik át, és ha kell, változtatják meg. Az adott sportág szabályait figyelembe véve új cselekvéssorokat állítanak össze, így járulnak hozzá testük és a sportrendszer autopoieziséhez, önfejlesztéséhez. Mivel a mozgás-kivitelezés mássága mögött test-tudattartalmak, új értelmezések vannak, ezért a személyiség is fejlődik. Az interjúalanyoknak a saját testükre vonatkozó ismereteik – a megfigyelés redukcióját követően – komplexebbé válnak. Önreflektivitással az ideálisnak vélt mozgástechnika helyett egy *individuális tökéletességet* dolgoznak ki. Ezzel egy instabil helyzetet úgy sikerül feloldaniuk, hogy a rendszeren, a sporton belül autonómiára tesznek szert, mert új, független cselekvési módokat mutatnak fel. Az elvárások sikeres teljesítésével megerősítik személyiségüket, éntudatukat.

A LÁTÁSMÓD ÁLTALÁNOSÍTÁSA

A fent leírt folyamatban az interjúalanyoknak nemcsak a sportolói identitása erősödik meg, hanem a megfigyelés képességének a felismerése egy új fejlődési utat is megnyit előttük: az edzői pályát. Az egyéni tapasztalatoknak a sportrendszerszintű általánosítása akkor történik meg, amikor a sportolónők hivatalos megfigyelővé, edzőkké válnak. A versenyzői és az edzői látás- és gondolkodásmód különbözőségét jól szemlélteti, hogy egyikük az edzői pályafutás kezdetén a kritikus helyzetekben gyakran felállt a kispadról és „visszahelyezkedett” játékosai pozíciójába, valamikori helyéhez hasonló pontot keresett a pálya szélén. Kellő gyakorlat hiányában abból a

Szociológiai Szemle 2008/2.

perspektívából hasznosabban, lényeglátóbban tudta áttekinteni a játékot: az új, bizonytalan szerepkörből visszalépett a biztonságosabb, tapasztalatokkal teli múltjába. Olyan látószöveget keresett, amely előhívja a játékos érzékelést, ami még mindig jobban, átfogóbban működött, mint az új.

A versenyzői időszak kreativitásának köszönhető saját út akkor válik mintává, amikor már edzőként egy ismételt redukció után megjelölik azokat az elemeket, melyeket sportolóiknál is alkalmazhatnak. A rendszer jövője szempontjából igazán fontos autopoiesisz csak akkor jöhet létre, ha ezt a megkülönböztetést ismét megteszik: edzőként nem csak azt akarják meglátni, amit sportolóként. Az általuk értelemtelinek tartott cselekvést nem kötelezően előírt formaként kezelik, hanem teret engednek az új kombinációs lehetőségeknek. Az interjúk alapján két területet emelek ki: edzésmódszereiket és az ideális sportolóról alkotott elképzeléseiket.

„Na, most nagy problémám volt a labdakezelés, mert az egyik sportágban [amit előtte űztem] sincsen. Ez egy újdonság volt, ronda is volt a labdakezelésem, de hát tekintettel arra, hogy az volt a legnehezebb, azt, azt az én csapatom, azt tanítottam meg legjobban. [...] Az improvizáló képességet én soha nem akartam kiölni. Én a technikai repertoárt adtam nekik a kezükbe, és körülbelül egy irányvonalat mondtam a meccsen, de az bennük volt, hogy tudjanak rögtönözni. [...] Bizonyos dologban alapmozgásukat be kell, be kell rögzíteni, hogy ne kelljen nekik gondolkodni, hogy lemenjen lábbal, vagy ne menjen le lábbal, vagy erre lép, de azt, hogy különböző helyzeteket meg kelljen nekik oldani, mindig voltak ilyen feladataim, és edzéseim.”

„Kitaláltam egy olyan dolgot, amit mai napig is a lányokkal intenzíven csináltatok, mert tudom, hogy az nekem jó volt, egy valami nem volt jó, hogy nem vettem tudomásul, hogy az évek elmúltak fölöttem, és azért vannak bizonyos dolgok, amiket nem lehet erőltetni, mert akkor sokkal sérülékenyebbek.”

A mai sporttudomány egyik fő kutatási területe a kiválasztás, a tehetségkutatás, a tehetséggondozás. Mivel a kutatók és az intézetek is a rendszer részét képezik, természetes, hogy olyan kérdésekkel foglalkoznak, ami a működés, a rendszer teljesítőképessége szempontjából kiemelten fontos. Az edzőnők élettapasztalataikból adódóan nemcsak az Az-testhez viszonyulnak másként, nemcsak az adott sportág optimális testséma elképzelésének hatásfokát kérdőjelezzik meg. Saját példájukból okulva nem tudják függetleníteni a biológiai rendszert a pszichikaitól. Van, aki ezt egyszerűen csak akarásnak nevezi, ahogy ez egy fent idézett részben már szerepelt, van aki további tulajdonságokat is felsorol.

„Igen, F. A., ha nem százszor akarta abba hagyni, hogy ő nem lesz kapus, mert ő balkezes, és ugye balkezes lövből hiány van, ő állandóan ki akart menni, hogy ő majd kint játszik. Keze lába összeakadt, mert ilyen csápos volt. Jaj, hányszor nyomtam vissza! Megharagudott rám, nem jött edzésre. Kinek lett igaza? Ma persze fülíg ér a szája mikor meglát.”

„A T. Á., a nevét talán hallottad. Olyan, olyan kis csámpás volt szegény, mikor az ifi válogatott lett, csak én soha nem küldtem el senkit, ott volt ő is, meg

másik csámpító. Úgy futott, hogy a kacsá. Borzasztó volt ránézni. Na, de az Á-ban egy akkora akaraterő, egy intelligens gyerek, nagyon jó szem, és nagyon jó keze volt, és igazság szerint rossz lába, de jól helyezkedett, használta az eszt, a kezét, a technikát, és végeredményben, mondhatnám Európa egyik legjobb játékosa lett. Mondom, ha így választottad volna, hogy a tehetség alapján, biztos, hogy nem válogatod be. Ezért mondom, hogy soha nem szerettem azt, hogy kiválasztani. Kiválasztódnak az emberek, ha el kell a tömeggel kezdeni, csinálni velük és maguktól jönnek föl.”

Az ideális testtel történt összevetés után az interjúalanyok tudatuk észlelési teljesítményét úgy növelik meg, hogy figyelmüket más felé irányítják, sportolótól nem elvárt elemekre fókuszálnak. Új területeket fedeznek fel, új tudattartalmakra tesznek szert. Ezek az ismeretek azonban csak akkor kerülnek be a rendszerbe, ha kommunikálni tudják őket. Tudatunk erősségét jelentő érzékeléseinket azonban nem tudjuk mindig szavakban kifejezni, ismereteink egy része a sajátunk marad, bármennyire is szeretnénk azt átadni másoknak. Amikor az edzőnők érzékelésük egyediségéről, a figyelemkoncentrációjuk sajátosságáról beszélnek, akkor tisztában vannak azzal, hogy ez egy erősségük, egy olyan képesség, aminek sokat köszönhetnek sportolói és edzői pályafutásuk során. Azonban ahogy az így megszerzett tudás egészét, ennek a képességnek a működését sem tudják szavakban kifejezni. Tudatuk átláthatóságának határába ütközve általában két szót használnak: szerencse és ösztön.

„Ösztönszerűen, magas szinten [másként] nem lehet, rá kell születni. Nem tudom, én látok valamit, rögtön tudom, hogy mit, de csak a szakmámban, hogy mi a jó, mi nem. Nem tudom, más meg sem látja, én meglátom, és én magam sem tudom azért megmondani, hogy azt a dolgot miért pont éppen úgy és ahogy látom, egyszerűen nekem az természetes.”

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy új módon próbáljam meg elemezni a test- és éntudat kölcsönösségét a sportban. Ehhez kiindulásként felhasználtam a (sport)pszichológia és a (sport)szociológia eddigi eredményeit, de teoretikus keretként Luhmann-nak a szociális rendszerek működéséről alkotott elméletét használtam. Edzőnőkkel készült narratív életinterjúk elemzésében a rendszerszintű megközelítés azért volt hasznos, mert az általuk elmesélt történetek nem mások, mint a sportnak mint szociális rendszernek az elvárásaira adott válaszok. Sportolóként az elismerésért folytatott küzdelmük kommunikáció a rendszerrel: folyamatos bizonyítás, mert testük eltér a sportáguk által ideálisnak tekintett alkattól, így nem feltétlenül predesztinál a győzelemre. Az interjúalanyok azt a rendszersajátosságot használják ki, hogy az előírt, az adott sportághoz tartozó mozgásformák nemcsak elsajátítási, reprodukálási kötelezettséget jelentenek, hanem lehetőségeket is. A sportrendszer stabilitását, vagyis fejlődőképességét nem a formák adják, hanem a kommunikációban médiumként használt mozgás, mert annak elemeiben és azok kapcsolódási módjában rejlenek az újítási lehetőségek. A sportolónők saját és versenytársaik mozgását megfigyelve észreveszik azokat a lehetőségeket, melyeket az edzőik nem látnak meg. A tudat legfontosabb

Szociológiai Szemle 2008/2.

képességét, az észlelést fejlesztik azzal, hogy figyelmüket koncentrálnak új strukturális kapcsolódásokat fedeznek fel. A rendszer elvárásainak megfelelően egy-egy elemet kiválasztanak mozgásrepertoárjukból, és ezeket tudatosan új módon használják. Elszakadnak a szabályokat szem előtt tartó tradícióktól, értelemtelivé tesznek addig nem használt cselekvési módokat. Ez a gondolati többlet mindkét szociális rendszer – a sport és az individuum – fejlődéséhez hozzájárul. Sportolói tapasztalataik hatással vannak edzői munkájukra is, bár tudásuknak csak egy részét tudják kommunikálni, mások számára átélhetővé tenni. A tudat mint komplex rendszer sohasem képes teljes összetettségében áttekinteni és kommunikálni önmagát. Ez a tanulmány a sportnak mint szociális rendszernek csak néhány működési sajátosságát mutatta meg, de talán ez is elegendő ahhoz, hogy felkeltse az érdeklődést a versenysport egészének a luhmanni elemzése iránt.

IRODALOM

- Andrews, D.L.–Mason, D.S.–Silk, M.L. eds. (2005): *Qualitative Methods in Sports Studies*. New York: Berg.
- Bahtyin, M. (1982): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa.
- Bodnár I. (2003): A nők és az edzői pálya avagy a nőket megedzik. In: Pető A. szerk.: *Társadalmi nemek képe és emlékezet Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 221–245.
- Bodnár I. (2006): Sikeres edzőnők pályaválasztásának és pályakezdésének elemzése. *Kalokagathia*, 44(1–2): 106–116.
- Bodnár I. (2007): A megtestesült tudás. A *Fehér tenyér* című film sportszociológiai elemzése. *Filmkultúra*, www.filmkultura.hu.
- Bourdieu, P. (1978): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In Bourdieu, P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Buber, M. (1991): *Én és Te*. Budapest: Európa.
- Eichberg, H. (1994): The Narrative, the Situational, the Biographical. *Scandinavian Sociology of Body Culture Trying Third Way. Review for Sociology of Sport*, 29(1): 99–113.
- Eichberg, H. (1995): Problems and future research in sports sociology: A revolution of body culture? *Review for Sociology of Sport*, 30(1): 1–17.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giulianotti, R. (2005): *Sport: A critical sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Harsányi L. (2000): *Edzéstudomány*. I. köt. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- Kende A. (2002): Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önfogadásban. In Csabai M.–Erős F. szerk.: *Test-beszédek*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 61–83.
- Kudar K. (1994): Az egyes testrészek és testtájak tudatossági szintje a testképben, és ezek személyiségtulajdonságokkal való összefüggésének vizsgálata férfi sportolókon. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.
- Luhmann, N. (1995): *Social system*. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1999): *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Schilder, P. (1978): *The image and appearance of the human body*. Oxford: Blackwell.
- Shogan, D. (1999): *The Making of High-performance Athletes: Discipline, Diversity, and Ethics*. Toronto: University of Toronto Press.
- Szántó Z. (2006): A strukturális kiegyensúlyozottság elmélete. In Szántó Z.: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban*. Budapest: Helikon, 159–170.
- Tangen, J.O. (2004): Embedded Expectations, Embodied Knowledge and the Movements that connect. A System Theoretical Attempt to explain the Use and Non-use of Sport Facilities. *Review for Sociology of Sport*, 39(1): 7–25.

